

معرفی و نقد کتاب:

تخیل مکالمه‌ای: جستارهایی دربارهٔ رمان^۱

نوشتهٔ میخائیل باختین، ترجمهٔ رؤیا پور آذر، تهران، نشر نی، ۱۳۸۷، ۵۶۸ ص.

رؤیا پورآذر

مترجم و دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد ادبیات انگلیسی دانشگاه تهران

میخائیل میخائیلوویچ باختین^۲ در سال ۱۸۹۵م در شهر آریول روسیه دیده به جهان گشود. پدرش کارمند بانک، و به خانواده‌ای اصیل منسوب بود. نخستین مراحل آموزش او در خانه و زیر نظر معلم سرخانه‌ای آلمانی آغاز شد که از زبان روسی هیچ نمی‌دانست. او که از کودکی در فضایی دوزبانه بزرگ شده بود، به‌دلیل جابه‌جایی‌های فراوان شغلی پدرش، زبان‌های لهستانی، عبری و یدیش را فراگرفت و با فرهنگ‌های گوناگون نیز آشنایی یافت. در زمان تحصیل دانشگاهی نیز زبان‌های لاتین و یونانی را به‌خوبی آموخت. در سال ۱۹۱۸م در رشتهٔ آثار کلاسیک و متن‌شناسی از دانشگاه پیتر و گراد دانش‌آموخته شد. در سال ۱۹۲۹م به اتهام ارتباط با اعضای مخفی کلیسای ارتودکس روسیه دستگیر، و به قزاقستان تبعید شد. از آنجا که در زمان پاکسازی‌های گستردهٔ سیاسی در زمان استالین^۳، باختین در سمت معلمی گمنام در دانشکدهٔ تربیت معلم استان ماردوویا مشغول به‌کار بود، توانست از این پاکسازی‌ها در امان بماند. همواره در گروه‌های مطالعاتی شرکت می‌کرد که اعضای آن‌ها تخصص‌ها و علایق گوناگونی از جمله فلسفه، زبان‌شناسی، موسیقی، مجسمه‌سازی و مانند این‌ها داشتند. در نوشته‌های نخستش به روابط دوگانهٔ علم اخلاق و زیبایی‌شناسی پرداخت و سپس

توجهش به مسئله چندصدایی در رمان معطوف شد. در کتاب *بوطیقای داستایوفسکی* ماهیت گفتمان مکالمه‌ای رمان‌های چندصدایی داستایوفسکی^۴ را در قیاس با تک‌گویی آثار تولستوی^۵ شرح داد. سپس در دهه سی قرن بیستم، نظریات تازه‌اش را درباره گونه ادبی رمان در کتاب *تخیل مکالمه‌ای* باز نمود. پس از آن با بررسی آثار رمان‌نویس فرانسوی، فرانسوا رابله^۶، به کارناوال‌گرایی در ادبیات پرداخت. این پژوهش که در واقع پایان‌نامه دکتری او بود، جنجال‌های فراوانی به دنبال داشت و سرانجام پس از گذشت نوزده سال با عنوان *رابله و دنیایش* منتشر شد. باختین اندک زمانی پس از دریافت دکترای افتخاری از دانشگاه ییل، در سال ۱۹۷۵م دار فانی را بدرود گفت.

کتاب پیراسته *تخیل مکالمه‌ای* که توسط مایکل هولکویست^۷ و کریل امرسون^۸ از زبان روسی به انگلیسی ترجمه شده و به‌تازگی ترجمه فارسی آن نیز به بازار کتاب ایران راه یافته، دربردارنده چهارمقاله: «حماسه و رمان»، «پیشینه گفتمان رمانگرا»، «اقسام زمان و پیوستارهای زمانی- مکانی در رمان» و «گفتمان در رمان» است.

باختین در مقاله نخست با مقایسه گونه‌های ادبی حماسه و رمان، در پی عرضه تعریف روشنی از گونه رمان است که به‌نظر او تاکنون تعریف مشخص و درستی نداشته است. او حماسه را به‌منزله یکی از گونه‌های ادبیات برتر برمی‌گزیند که همگی گونه‌هایی قانونمند و برافتاده هستند و سه ویژگی خاص را برای حماسه بیان می‌کند. به‌گفته باختین، زمان حماسه گذشته مطلق است؛ زمانی آرمانی که به نیاکان، پیشگامان و پدران وابسته است و به‌لحاظ سلسله‌مراتبی بهتر و ارزشمندتر از زمان معاصر سراینده حماسه و مخاطبان او به‌شمار می‌آید. دنیای حماسه مطلق در گذشته‌ای است که هیچ ارتباط اندامواری با آینده خود برقرار نمی‌کند. دیگر ویژگی حماسه این است که تجربه شخصی و اندیشه آزاد سراینده حماسه جایی در آفرینش داستان ندارد. موضوع حماسه از سنت و حماسه ملی وام گرفته شده است. سومین ویژگی حماسه، فاصله مطلق حماسی است که با وفاداری به نظام سلسله‌مراتبی فرض‌شده برای گذشتگان، امکان هر نوع ارتباط خودمانی با حماسه را از مخاطب برمی‌گیرد. در چنین فضایی سراینده باید با زبانی ارزشمند و والا و با برخوردی احترام‌آمیز به بازنمایی ابژه خود

بپردازد. امکان چالش با هیچ‌یک از اجزای حماسه وجود ندارد و دنیای حماسی هیچ نسبیتی را برنمی‌تابد. ما موظفیم به دنیای حماسی ببالیم که دنیایی کامل است و در گذشته‌ای دور قرار دارد. در تصویری که از این جهان فسرده و صلب با قهرمان‌پروری فاقد زمانش ارائه می‌شود، زمانی برای مکالمه و ارتباط مستقیم وجود ندارد. در ادامه، باختین برخی ویژگی‌های گونه‌ی رمان را یادآور می‌شود. به نظر او، ذهنیتی که رمان را می‌آفریند، ذهنیتی چندزبانه است که می‌تواند در قلمرو ارتباط حداکثری با زمان حال به ساخت انگاره‌های هنری بپردازد. در نتیجه، انگاره‌ی بازنمایی‌شده از انسان در حماسه و رمان تفاوت‌های فراوانی با یکدیگر دارد. به گفته‌ی باختین، انگاره‌ی انسان در رمان انگاره‌ای پویاست، درحالی‌که انگاره‌ی انسان حماسی، ایستایی محض را بازنمایی می‌کند. در پایان، باختین نتیجه می‌گیرد که بررسی گونه‌ی رمان نیازمند سبک‌شناسی خاص رمان است و روش‌های سنتی که برای بررسی گونه‌های دیگر ادبی استفاده می‌شود، از پژوهش در گونه‌ی رمان عاجز است.

در مقاله‌ی دوم، گفتمان رمانگرا (که ممکن است در گونه‌ی رمان یا سایر گونه‌های ادبی وجود داشته باشد) از گفتمان‌های دیگر جدا شده است. به نظر باختین، گفتمان رمانگرا نتیجه‌ی ستیزی طولانی و سخت بین فرهنگ‌ها و زبان‌های گوناگون است و با بررسی دقیق تاریخچه‌ی گفتار اقوام مختلف و تغییرات عمده در سرگذشت زبان‌های مختلف می‌توان رد این گفتمان را در هجوهای مینیوسی رومیان باستان یافت که دارای ذهنیتی دوزبانه بودند. باختین با بررسی انواع نقل‌قول‌های مستقیم، غیرمستقیم و نیمه‌مستقیم، به برخی ویژگی‌های گفتمان رمانگرا اشاره می‌کند؛ اما بحث مفصل این موضوع را در مقاله‌ی «گفتمان در رمان» دنبال می‌کند. در مقاله‌ی «پیشینه‌ی گفتمان رمانگرا» توجه او بیشتر به عوامل ایجاد گفتمان رمانگرا معطوف شده و در میان عوامل گوناگون فقط به دو عامل خنده و دگر مفهومی پرداخته است. دو مقاله‌ی نخست کتاب در مقایسه با دو مقاله‌ی پایانی، کوتاه‌تر است و به مباحثی با پیچیدگی‌های کمتر می‌پردازد.

عنوان مقاله‌ی سوم که دارای نوواژه‌ی باختینی پیوستار زمانی-مکانی است، مقاله‌ی بسیار دامنه‌داری درباره‌ی الگوی زمان-مکان در گونه‌های مختلف رمانگراست. او با بررسی تعدادی از گونه‌های رمانگرا حدود ده الگوی زمانی-مکانی گوناگون را تبیین و البته

دیگر پژوهشگران را به بررسی و کشف بقیه الگوهای زمان- مکان در گونه‌های رمانگرا دعوت کرده است. به نظر باختین، انگاره‌های هنری، مقولاتی پیوستار-محور هستند و درواقع پیوستار زمانی-مکانی ایفاگر نقش بسیار مهمی در بازنمایی نوع انگاره‌های موجود در اثر ازجمله انگاره انسان است. در روایت نیز وقایع روایی بر اساس پیوستار سازمان‌دهی می‌شوند. باختین در این مقاله پیوستارهای گوناگون را با جزئیات فراوان بررسی می‌کند که از آن جمله می‌توان به این پیوستارها اشاره کرد: سلحشورنامه‌های عاشقانه یونانی، زندگی‌نامه و اتوبیوگرافی باستانی و پیوستار زمانی- مکانی رابله‌ای. او همچنین به آثار آپولیوس و پترونیوس می‌پردازد و انواع پیوستارهای آن‌ها را بررسی می‌کند. در بخش دیگری از این مقاله، نقش دلچک، ولگرد و ابله در نثرهای رمانگرا و در پیوستارهای گوناگون توضیح داده شده است. بررسی تغییرات انگاره‌ها در پیوستارهای گوناگون، تقاطع و تعامل پیوستارها، ارتباط پیوستار نویسنده و پیوستارهای موجود در اثر و اشاره به جایگاه پیوستار مخاطب، از دیگر موضوعات این مقاله است. بحث پیوستار پیچیدگی‌های خاصی دارد که طرح آن در چکیده ناممکن می‌نماید. به‌طور کلی، باختین بر این باور است نقد پیوستاری، فهم ما را از آثار ادبی بسط و ژرفا می‌بخشد و همچنین با بررسی پیوستار زمانی-مکانی می‌توان جدایی نسخ‌های گونه‌ای و حتی گونه‌های ادبی را آشکارتر دریافت.

آخرین و پیچیده‌ترین مقاله کتاب *تخیل مکالمه‌ای*، «گفتمان در رمان» نام دارد. در این خلاصه فقط می‌توان به بعضی از نکات این مقاله اشاره، و علاقه‌مندان را به مطالعه دقیق و کامل مقاله راهنمایی کرد. اصولاً باختین گفتمان مکالمه‌ای را پدیده‌ای اجتماعی می‌داند و در مطالعه هنر کلامی به بررسی دوشادوش شکل و محتوا قائل است. از سویی معتقد است در بررسی گونه رمان باید سبک و زبان رمان به‌طور همزمان موردتوجه قرار گیرد. به نظر باختین، ابژه بازنمایی در رمان، شخص سخنگو و گفتمان اوست. او گفتمان رمان را گفتمانی مکالمه‌ای می‌داند و تعریف خاصی از مکالمه عرضه می‌کند. مکالمه‌گرایی برای باختین روش معرفت‌شناختی ویژه جهانی است که دیگر مفهومی یا دیگرزبانی بر آن حاکم است. دیگر مفهومی که از نوواژه‌های باختین است، درواقع عامل تعیین‌کننده عملیات معنا در تمامی بیانات و دربردارنده برتری

بافت بر متن است. به نظر باختین، همه بیانات دیگر مفهوم هستند؛ چون حاصل کارکرد ماتریسی از عوامل مختلف می‌باشند. مفهوم دیگر بودن در این بحث، مفهومی بسیار بنیادین و ضروری است. دیگر بودن الزاماً به معنای بیگانه‌سازی نیست و فقط به چیزی گفته می‌شود که فردی از نظر فردی دیگر به خود اختصاص داده است. حضور نیروهای مرکزگرا و مرکزگریز در خود زبان پدیدآور فضای مکالمه‌ای درون یک زبان و حتی درون یک کلمه است. به گفته باختین، ما کلمات را از کتاب فرهنگ لغت بر نمی‌گیریم، بلکه آن‌ها را از دیگران وام می‌گیریم. کلمه هنگامی که به فرد سخنگو می‌رسد، پیشاپیش جولانگاه مقاصد گویندگان قبلی است. سوژه متکلم باید بکوشد کلمه را از مقاصد قبلی موجود در آن تهی کند تا مقاصد خود را در آن جای دهد. در رمان، برای بازنمایی فرد متکلم و گفتمان او انگاره‌ای از زبان دیگری نموده می‌شود. هنگام نقل قول مستقیم، غیرمستقیم یا نیمه‌مستقیم مقاصد گوینده اصلی دچار شکست می‌شود. از سویی فرایند تکیه‌گذاری و بازتکیه‌گذاری بیان دیگری نیز نقش مهمی در نقل قول ایفا می‌کند. ساخت پیوندهای هدفمند یکی دیگر از عواملی است که باختین به فراخی از آن سخن می‌گوید. مؤلف می‌تواند با به‌کارگیری این عوامل گوناگون و سرانجام با سازآرایی صداهای موجود در اثر، آن‌ها را در فضایی تک‌گویه ناتوان کند یا مجال شنیده شدن هر یک از صداهای گوناگون و ارائه منطق آن‌ها را برایشان فراهم آورد.

پی‌نوشت:

1. *The Dialogic Imagination: Four essays*. by M. M. Bakhtin. Trans. Caryl Emerson and Michael Holquist. 10th ed. University of Texas press. 1996.
2. Mikhail Bakhtin
3. Stalin
4. Dostoyevsky
5. Tolstoy
6. Francois Rabelais
7. Michael Holquist
8. Caryl Emerson

